

Валентина Петрович (Луцьк),
доцент кафедри документознавства і музейної справи
Східноєвропейського національного університету
ім. Лесі Українки, кандидат історичних наук

Тетяна Яцечко-Блаженко (Луцьк),
старший викладач кафедри документознавства і музейної справи
Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

Пам'ятки козацької доби в колекції Музею археології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки як джерело до вивчення історії українського козацтва

Однією із найвагоміших категорій джерел козацької доби є речові, здобуті в процесі археологічних розкопок чи розвідок. Археологічні пам'ятки українського козацтва репрезентовані рештками матеріальної та духовної культури, що збереглися в Україні та деяких суміжних територіях від епохи буремної діяльності українських козаків і всього українського народу в XVI–XVII ст.

Значну роль у вивченні, збереженні та популяризації пам'яток козацької доби відіграють історико-культурні заклади – музеї. Одним із таких є Музей археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, який функціонує на історичному факультеті при кафедрі археології, давньої та середньовічної історії України. Як один із найбільших вузівських музеїв Західного регіону України, він відомий далеко за її межами. Зібрані у ньому матеріали мають суттєве значення не тільки для наукового вивчення давньої історії Великої Волині, але й для історії доби українського козацтва.

Козацький період в Музеї археології представлений досить широко. Матеріали козацького часу знаходяться у двох тематичних розділах: «Старий Луцьк» і «Матеріали давньоруського та середньовічного часу». Це вироби з кераміки та металу, які були знайдені в містах Луцьку та Берестечко.

Серед предметів козацького побуту найбільше місця займають козацькі люльки, які через призму часу збереглися найкраще. Саме поширення тютюну та звичай куріння вказують на тогочасні напрямки, інтенсивність торгових шляхів та економічних зв'язків. Найчастіше люльки знаходили на місцях битв, укріплених пунктів, поселень XVII–XVIII століть [1, 78].

У Музеї показано багато різновидів люльок з розширеною округлою частиною чашечки і майже циліндричною верхньою частиною. Найчастіше верхня частина має менший діаметр, ніж нижня. Орнамент виготовлений так, що нагадує пелюстки. Вважається, що люльки цієї групи дуже подібні до кримських й турецьких, які дослідники відносять до так званого «східного» типу [1, 80]. Такі люльки були знайдені на території міста Луцька.

Матеріалом для виготовлення люльок слугувала глина. У Музеї це експонати, знайдені у Берестечку. За своєю формою вони складаються з циліндричної чашечки для тютюну, яка плавним поворотом нижньої частини переходить у коротку загнуту догори основу чубука. Прикрашені люльки даного типу вертикальними канелюрами.

Найбільше в експозиції знаходиться люльок пізнішого періоду козаччини, а саме XVIII ст. Якщо порівняти їх із старішими видами, то стає помітно, що люлька збільшилась за своїми розмірами на 2-3 см. Тобто, якщо раніше вони в середньому були 5 см, то у XVIII ст. стали 7 см. Дослідники вважають, що такі зміни, ймовірно, були пов'язані зі зниженням у цей період цін на тютюн, який козаку не потрібно було вже так економити як раніше. Важливою зміною є й те, що у вище згадуваний період при виготовленні люльок використовували різні декоративні прийоми, широко застосовуючи кольорові поливи та елементи рослинного орнаменту.

У Музеї археології ВНУ представлені різнокольорові двох видів пуп'янокподібні люльки. До першого виду належать, виготовлені з червоної глини, лощені люльки, на яких часто ставили клеймо, яке мало імітувати напис арабським письмом. Другий вид пуп'янокподібних люльок має у своїй формі видовжені пропорції верхньої частини чашечки. Показовим є те, що всі люльки цієї групи у більшості випадків покриті зеленою та жовтою поливою різних відтінків.

Не заперечуючи важливість предметів побуту, потрібно все ж таки сказати, що основну роль у козаків відігравала зброя. Саме тому кожен козак повинен був обходитися з нею шанобливо, намагався її всіляко оздобити. Відомим фактом є і те, що у козаків не простежувалось одноманітного озброєння. Найчастіше вони використовували трофейну зброю, а вона за своїм походженням була татарською, турецькою та польською. Були випадки, але дуже рідкісні, що вона могла мати західноєвропейське, московське, кавказьке або навіть ірландське походження. Напевно, це залежало від самого козака, куди він ходив у походи. В Україні зброю продукували й місцеві ремісники: мечники, шабельники, лучники, стільники, пушкарі тощо [2, 185].

Поява українського козацтва припадає на час, коли на зміну досі вживаним в європейських арміях мечам, пристосованим в основному до удару, набуває поширення шабля, яка поєднувала в собі як рублячі, так і різальні функції. Проте, цей вид зброї на західноукраїнських землях відомий ще за княжої доби. Перша літописна згадка про шаблю зафіксована під 1087 р., де записано, що нею був убитий волинський князь Ярополк Ізяславич: «Князь Ярополк лежав на санках, а він [убивця Нерядець] з коня шаблею проткнув його...Тоді, підвівшись, Ярополк вирвав із себе шаблю і голосно заволав: «Ох, це ти мене, вороже, погубив» [4, ствп. 197].

Шабля була значно легшою від меча і була на озброєнні переважно у кіннотників, тому швидко прижилася серед козаків за свою зручність у використанні [3, 261].

В експозиції «Старий Луцьк» представлена козацька шабля, знайдена в місті Берестечку у 80-х роках ХХ ст. Вона частково пошкоджена і тому її довжина становить всього 67 см, тоді як, зазвичай, такі шаблі мали довжину клинка, що залежала від зросту її власника, від 77 до 94 см. На жаль, не збереглася й шкіряна піхва до шаблі.

Починаючи з XIV ст. в Україні поступово входила в ужиток вогнепальна зброя. На початку це була артилерія (фортечна і польова), значно пізніше – ручна вогнепальна зброя. На озброєнні у козацького війська були: рушниці, які називалися по різному, залежно від технічного розвитку і калібру – пицаль, самопал, мушкет, яничара, фузія тощо; пістолі й пістолети [2, 184–185]. Друга половина XVI–XVII ст. – це якраз період інтенсивного розвитку ручної вогнепальної зброї. Тому варто зауважити, що в експозиції Музею археології вогнепальна зброя представлена пістолетом, який у козацькому війську називався пістоля. Вона частково пошкоджена, від неї зберігся лише каркас.

Отже, експонати козацької доби Музею археології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки є цінним історичним джерелом для вивчення побуту, культури, зброї українського козацтва. Це в свою чергу сприяє підвищенню освітнього і культурного рівнів студентської та учнівської молоді, сприяє залученню її до суспільно-корисної діяльності, викликає глибокі почуття поваги до культурної спадщини старших поколінь, заохочує до вивчення, збереження та популяризації історико-культурних пам'яток.

Джерела та література

1. Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. [Текст] : навчальний посібник / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. – К. : ІЗМН, 1997. – 336 с.
2. **Гайдай Л. І.** Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини) [Текст] : навчальний посібник-коментар / Л. І. Гайдай. – Луцьк : «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 436 с.
3. **Кучинко М. М.** Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях : [монографія] / М. М. Кучинко. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 528 с.
4. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М : Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – 938 стлб.

Катерина Поворознюк (Хмельницький),
старший науковий співробітник відділу історії
Хмельницького обласного краєзнавчого музею

Стародавній Меджибіж

(за матеріалами наукового архіву ХОКМ)

Без перебільшення Меджибізький замок можна назвати однією із найвидатніших пам'яток оборонної архітектури України і Європи.